

مقیاس مقدماتی سنجش عقل

رحیم میردریگوندی*

چکیده

با توجه به اینکه عقل در فرهنگ و معارف اسلامی و ادبیات دینی ما اهمیت، ارزش و جایگاه ویژه‌ای دارد، ملاک بسیاری از امور، شرط تکلیف و موضوع بسیاری از مسائل فقهی، حقوقی، قضایی و معرفتی است، از این رو، مطالعه علمی و دقیق آن، ساخت ابزار و مقیاسی جدید و بومی برای سنجش آن، اعتباریابی و اثبات روایی این مقیاس و در نهایت، به کارگیری آن در مشاغل و بسیاری از امور دیگر، می‌تواند از ارزش فراوان و ضرورت خاصی برخوردار باشد. این مقاله، با هدف ساخت و ارائه یک مقیاس بدیع اسلامی، برای سنجش و اندازه‌گیری میزان عقل افراد نگاشته شده است. مواد و آیتم‌های خام این مقیاس جدید بر اساس آیات و روایات، تهیه و تدوین گردیده است. میزان روایی آن، به روش خبره به صورت کمی و کیفی، به کمک صاحب‌نظران و متخصصان اسلامی و میزان اعتبار آن، با اجرا روی ۵۳ آزمودنی و به کمک فرمول‌ها و محاسبات آمار توصیفی و استنباطی، از جمله نمودارها، شاخص‌های پراکندگی، روش همبستگی اسپیرمن و پیرسون، آزمون آلفا کرنباخ، آزمون خی دو، آزمون f و سایر آزمون‌های معنادار بودن ضرایب همبستگی، محاسبه و تعیین شده است. پ

کلیدواژه‌ها: عقل، مقیاس سنجش عقل، معارف اسلامی

* استادیار علمی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره). دریافت: ۳۱/۲/۱۳۸۸ - پذیرش: ۳۱/۳/۱۳۸۸

مقدمه

همهٔ انسان‌ها به طور فطری کنجکاو و کاوش‌گر آفریده شده‌اند، به همین دلیل انسان همواره به منظور شناخت خویش و ناشناخته‌ها و اسرار حیات و هستی، از هیچ تلاشی فروگذار نکرده است. انگیزه و تلاش مداوم انسان در شناخت هر چه بیشتر خویش و جهان هستی، مناسب‌ترین بستر را برای رشد تفکر، استدلال منطقی و دستیابی به روش‌های علمی فراهم آورده است.^۱ انسان برای رسیدن به اهداف گوناگون در زندگی خویش، دارای ابزارهای متعددی است که شناخت و تمایز این ابزارها، او را به بهره‌مندی بیشتر از آنها هدایت می‌کند. عقل در تربیت دینی، جایگاه رفیع و منیعی دارد. در حوزه روان‌شناسی و تعلیم و تربیت و به طور کلی در زندگی، نقش هوش و عقل بسیار مهم و مورد توجه است؛ چراکه انسان به کمک و با به‌کارگیری این دو عنصرشناختی، می‌تواند زندگی خود را اداره کند و به اهداف خود برسد. از آغاز روان‌شناسی تا کنون، تحقیقات زیادی در مورد هوش صورت گرفته است و روان‌شناسان گوناگون برای سنجش و اندازه‌گیری آن، ده‌ها آزمون را ساخته و یا در دست ساخت دارند. برخلاف هوش، واژه «عقل» تا کنون در حیطه روان‌شناسی، کمتر مورد تحقیق و تدقیق قرار گرفته است. طبیعی است که برای سنجش و اندازه‌گیری آن مقیاس معتبری، به ویژه یک مقیاس بومی اسلامی وجود ندارد. هدف عمده و اساسی این پژوهش، ساخت و ارائهٔ یک مقیاس مقدماتی کاملاً جدید با تکیه بر منابع اسلامی (آیات و روایات) برای سنجش و اندازه‌گیری میزان عقل افراد می‌باشد.

مفهوم عقل

اگرچه عقل در لغت و اصطلاح به معنای قوه شناخت و تشخیص است و از ظاهر منابع دینی و اسلامی نیز به صورت اولیه چنین برداشتی می‌شود، ولی با

نگاهی عمیق، دقیق و همه‌جانبه به آیات و روایات مربوط به عقل و با مطالعه و بررسی دقیق عقل و عاقل و ویژگی‌های آن دو به شیوه استنباطی و اجتهادی، به دست می‌آید که عقل فقط جنبه شناختی و ادراکی ندارد، بلکه دارای جنبه‌های التزامی، کاربردی و ارزشی نیز می‌باشد؛ از این‌رو، تعریف عملیاتی عقل این است: عقل یک نیروی شناختی آمیخته با التزام و تعهد نسبت به کاربردها و ویژگی‌های آن است. بنابراین، شخص عاقل کسی است که هم از قوه درک و شناخت برخوردار است و هم در عمل و زندگی عملی، به آثار و ویژگی‌های مربوط به آن شناخت، ملتزم و متعهد است؛ به عبارت دیگر، می‌توان گفت: عقل از دیدگاه اسلامی، فقط دارای بعد شناختی نیست، بلکه علاوه بر بعد شناختی، دارای بعد انگیزشی (تحریک و تشویق نسبت به عمل خوب و پسندیده و منع و بازدارندگی از عمل زشت و ناپسند) و بُعد کنشی (تعهد و التزام عملی نسبت به اصول، ارزش‌ها و اعمال خوب و پسندیده و دوری‌کردن از کارهای زشت و ناپسند) نیز می‌باشد. با توجه به مفهوم، آثار، کاربردها و ویژگی‌های عقل، بر پایه این تحقیق، میزان عقل هر شخص برابر است با نمره‌ای که از مقیاس سنجش عقل به دست می‌آورد.

طرح تحقیق

پژوهش حاضر که برای بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس سنجش عقل صورت گرفته است، جزء پژوهش‌های توصیفی از نوع همبستگی است. مراد از همبستگی در این پژوهش، همبستگی بین دو یا چند متغیر نیست، بلکه مراد همبستگی بین مواد آزمون با هم و همبستگی هر ماده با کل تست است. در بخش بررسی و مطالعه شاخص‌ها و ویژگی‌های عقل و عاقل، اطلاعات به روش کتابخانه‌ای جمع‌آوری و تحلیل گردیده است.

جامعه آماری، گروه نمونه و روش نمونه‌گیری

در هر پژوهش علمی، جامعه مورد مطالعه که به زبان دقیق‌تر «جامعه آماری» نامیده می‌شود، باید به دقت تعریف و مشخص شود. مقصود از جامعه، مجموعه معینی از اشخاص یا چیزهایی است که دست‌کم دارای یک صفت مشترک می‌باشند.^۲ در پژوهش‌های روان‌شناختی، عناصر یک جامعه معمولاً شخص یا اشخاصی هستند که عمل اندازه‌گیری در مورد آنها انجام می‌شود و جامعه، همه عناصری را که با مسئله پژوهش، ارتباط و مناسبت داشته باشند دربرمی‌گیرد.^۳ در این پژوهش، جامعه آماری ما اساتید، محققان و اعضای هیأت علمی مؤسسه امام خمینی (ع) می‌باشد، که تعداد آنان ۲۵۰ نفر است. حجم گروه نمونه با توجه به ماهیت پژوهش، ۵۳ نفر تعیین گردید. گروه نمونه این پژوهش، گروه در دسترس می‌باشد، که از بین جامعه آماری به روش تصادفی ساده، انتخاب شده است.

ابزار پژوهش

الف. پرسش‌نامه سنجش عقل:

پرسش‌نامه سنجش عقل، برای اولین بار توسط محقق جهت بررسی خصوصیات و ویژگی‌های عقل و عاقل، بر مبنای منابع اسلامی (آیات و روایات) طراحی و ساخته شده است. فرایند ساخت این مقیاس به شرح ذیل است:

۱. شناسایی منابع اسلامی مربوط به عقل و عاقل، به ویژه قرآن و احادیث، دسته‌بندی، اولویت‌بندی و ثبت آنها؛

۲. مطالعه و استخراج شاخص‌ها و ویژگی‌های عقل و عاقل و مقوله‌بندی آنها؛ این مرحله خود دارای زیرمرحله‌هایی به شرح ذیل است:

الف. استخراج تعداد ۱۴۰ شاخص و ویژگی عام مربوط به عقل، از آیات و روایات و دسته‌بندی آنها؛
 ب. استخراج تعداد ۱۳۰ شاخص و ویژگی عام و کلی مربوط به عاقل و دسته‌بندی آنها؛

ج. استخراج و استنباط ۳۷۶ شاخص و ویژگی خاص برای عقل و عاقل، از ۲۷۰ ویژگی عام و کلی مربوط به عقل و عاقل؛

د. دسته‌بندی این ۳۷۶ ویژگی برپایه ۷ مؤلفه و محور اساسی به نام‌های محور ارتباط شخص با خدا یا محور ایمان و اعتقاد شامل ۳۷ ویژگی، محور ارتباط شخص با خودش یا محور اخلاق و صفات شخصی با ۱۵۱ ویژگی، محور ارتباط شخص با دیگران یا محور اخلاق و صفات اجتماعی شامل ۹۵ ویژگی، محور ارتباط شخص با دانش و حکمت با ۱۹ ویژگی، محور ارتباط شخص با دین و مذهب شامل ۲۰ ویژگی، محور ارتباط شخص با حق و باطل با ۱۴ ویژگی و در نهایت، محور ارتباط شخص با دنیا و آخرت شامل ۴۰ ویژگی.

۳. ترکیب، ادغام و حذف مشترکات شاخص‌ها و ویژگی‌های عقل و عاقل، به کمک روش استنباط محقق و رساندن این ویژگی‌ها به ۱۸۰ ویژگی، که در نهایت منجر به تهیه یک پرسش‌نامه ۱۸۰ سؤالی ۵ گزینه‌ای، بر اساس مقیاس لیکرت (کاملاً موافق، تا حدودی موافق، نه موافق نه مخالف، تا حدودی مخالف و کاملاً مخالف) گردید؛

۴. پرسش‌نامه تهیه‌شده برای بررسی اولیه و انطباق برداشت‌های محقق در مورد ویژگی‌های عقل و عاقل با آیات و روایات، برای ده نفر از محققان و متخصصان علوم دینی و اسلامی، که در حد اجتهاد بودند ارسال گردید و مورد تأیید آنان قرار گرفت؛

۵. پس از بررسی و اعمال نظر صاحب نظران، پرسش‌نامه نهایی جهت اجرای آزمایشی و بررسی مشخصات روان‌سنجی آن (اعتبار و روایی آن)، آماده گردید. بدین ترتیب، پرسش‌نامه سنجش عقل که شامل ۱۸۰ سؤال از نوع ۵ گزینه‌ای می‌باشد، تهیه گردید. حداقل نمره در این مقیاس، ۱۸۰ و حداکثر آن ۹۰۰ می‌باشد؛ هرچه نمره شخص بیشتر باشد، نشان‌دهنده بهره‌مندی بیشتر وی از ویژگی‌های عقل (میزان عقل) است.

ب - سؤال‌ها و مواد پرستش‌نامه

این آزمون دارای ۱۸۰ جمله کوتاه ۵ گزینه‌ای است. گزینه کاملاً موافق برابر با ۵، تاحدودی موافق برابر با ۴، نه موافق نه مخالف برابر ۳، تاحدودی مخالف برابر با ۲ و کاملاً مخالف برابر ۱ می‌باشد. این مقیاس دارای یک نمره کلی و هفت نمره فرعی (هفت زیر مقیاس) می‌باشد. دامنه تغییرات نمرات در نمره کلی، بین ۱۸۰ تا ۹۰۰ است؛ به عبارت دیگر، بالاترین نمره در این آزمون ۹۰۰ و پایین‌ترین آن ۱۸۰ می‌باشد. بنابراین، کسانی که در این آزمون نمره ۹۰۰ را کسب کنند، از عقلی خیلی بالا (خیلی زیاد) و کسانی که نمره ۱۸۰ را کسب کنند، از عقلی خیلی پایین (خیلی کم) برخوردارند. با توجه به این معیارهای دوگانه، نمره و میزان عقل سایر افراد نیز قابل تعیین و تفسیر است. می‌توان گفت: این آزمون، یک آزمون پیوستاری دامنه‌دار است، که نمرات در آن روی یک پیوستار از ۱۸۰ تا ۹۰۰ ادامه دارد و میزان عقل هر شخص را موقعیت نمره او روی این پیوستار، مشخص می‌کند. روی هم‌رفته می‌توان به کمک و براساس این آزمون، میزان عقل افراد را به ۵ رتبه خیلی بالا، نسبتاً بالا، متوسط و معمولی، نسبتاً پایین و خیلی پایین تقسیم نمود.

زیرمقیاس‌ها یا نمرات فرعی عبارت‌اند از:

۱. محور ارتباط شخص با خدا، شامل ۱۸ ماده (ماده‌های: ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۶۲ و ۱۴۴) و با دامنه تغییراتی ۱۸ تا ۹۰؛
۲. محور ارتباط شخص با خود (محور اخلاق فردی)، شامل ۶۷ ماده (ماده‌های: ۱۴، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۱، ۳۲، ۳۴، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۶۰، ۶۱، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۸۰، ۸۱، ۸۳، ۸۴، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۳، ۹۸، ۱۰۱، ۱۱۰، ۱۴۲، ۱۴۳ و ۱۷۵) و با دامنه تغییراتی ۶۷ تا ۳۳۵؛

۳. محور ارتباط شخص با دیگران (محور اخلاق اجتماعی)، شامل ۶۱ ماده (ماده‌های: ۳۰، ۳۳، ۳۵، ۵۹، ۶۳، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۸، ۷۹، ۸۲، ۸۵، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱ و ۱۶۴) و با دامنه تغییراتی ۶۱ تا ۳۰۵؛

۴. محور ارتباط شخص با دانش و حکمت، شامل ۱۱ ماده (ماده‌های: ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۷۳ و ۱۷۴) و با دامنه تغییراتی ۱۱ تا ۵۵.

۵. محور ارتباط شخص با دین و مذهب، شامل ۱۰ ماده (ماده‌های: ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲ و ۱۶۳) و با دامنه تغییراتی ۱۰ تا ۵۰؛

۶. محور ارتباط شخص با حق و باطل، شامل ۵ ماده (ماده‌های: ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸ و ۱۶۹) و با دامنه تغییراتی ۵ تا ۲۵؛

۷. محور ارتباط شخص با دنیا و آخرت، شامل ۸ ماده (ماده‌های: ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹ و ۱۸۰) و با دامنه تغییراتی ۸ تا ۴۰.

قابل ذکر است: از بین ۱۸۰ ماده مقیاس، ماده‌های: ۶، ۱۲، ۱۸، ۲۴، ۳۳، ۳۸، ۴۰، ۴۳، ۴۷، ۵۵، ۵۸، ۶۴، ۷۲، ۷۸، ۸۴، ۸۷، ۹۳، ۱۰۱، ۱۰۷، ۱۱۱، ۱۱۶، ۱۲۳، ۱۲۷، ۱۳۵، ۱۴۵، ۱۵۰، ۱۵۲، ۱۵۷، ۱۶۰، ۱۶۴، ۱۶۹، ۱۷۵ و ۱۷۶ به تعداد ۳۳ ماده به صورت معکوس نمره‌گذاری شده‌اند.

ج. اعتبار و روایی آزمون

برای محاسبه اعتبار آزمون، از دو روش ثبات درونی (آلفای کربناخ) و دو نیمه‌کردن (اسپیرمن - براون) و برای محاسبه روایی آزمون، از طریق روایی محتوایی (بررسی همبستگی بین صاحب‌نظران) استفاده گردیده است.

روش جمع‌آوری اطلاعات

در بخش مبانی نظری پژوهش، به روش کتابخانه‌ای، داده‌ها و اطلاعات مربوط به عقل از منابع اسلامی (آیات و روایات)، جمع‌آوری و دسته‌بندی گردید. سپس در بخش میدانی، با استفاده از داده‌ها و مبانی نظری مربوط به عقل، که از منابع اسلامی، به ویژه قرآن و احادیث استخراج و دسته‌بندی شدند و با مطالعه کتب روان‌شناسی و روان‌سنجی، به ویژه در زمینه ساخت آزمون‌ها، و نیز مطالعه پژوهش‌های گذشته در زمینه آزمون‌سازی، ساخت یک مقیاس سنجش بدیع و جدید برای سنجش عقل، در دستور کار قرار گرفت. در این قسمت، به منظور سنجش و اندازه‌گیری عقل با توجه به تعاریف، آثار و ویژگی‌های عقل و عاقل، آزمون‌های طراحی و ساخته شد که در بحث طرح تحقیق، به روند ساخت آن اشاره شد. این آزمون محقق ساخته، به صورت یک پرسش‌نامه با ۱۸۰ ماده ۵ گزینه‌ای در اختیار آزمودنی‌ها قرار گرفت. داده‌های خام حاصل از تکمیل این پرسش‌نامه‌ها، به کمک برنامه SPSS و فرمول‌ها و محاسبات آماری مورد بررسی، مقایسه و تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، در بخش نظری برای استخراج، توصیف و دسته‌بندی شاخص‌ها و ویژگی‌های عقل و عاقل، از روش کتابخانه‌ای و بر اساس استنباط‌های محقق از منابع اسلامی استفاده گردید. در بخش دوم، از روش‌های آمار توصیفی، از جمله جداول و نمودارهای آماری، شاخص‌های مرکزی، شاخص‌های پراکندگی، روش همبستگی اسپیرمن و پیرسون و روش‌های آمار استنباطی شامل آزمون‌های معنی‌دار بودن ضرایب همبستگی، آزمون χ^2 ، آزمون f و تحلیل واریانس یک‌راهه استفاده گردید.

توصیف و تحلیل داده‌ها

آنچه در این جا مورد بررسی قرار می‌گیرد، شامل دو مرحله است؛ مرحله اول، توصیف داده‌هاست که در آن، داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی، خلاصه و طبقه‌بندی شده و به صورت جدول نشان داده می‌شود، مرحله دوم، تجزیه و تحلیل داده‌ها است که در آن، به کمک تحلیل و تفسیر داده‌ها، به سؤال‌های پژوهش پاسخ داده می‌شود.

الف. توصیف داده‌ها

در این قسمت، اطلاعات جمعیت‌شناختی در قالب جداول آمار توصیفی نشان داده می‌شود. در زیر هر یک از این جداول توضیحات لازم به صورت مختصر بیان می‌گردد. متغیرهای جمعیت‌شناختی عبارت‌اند از سن، میزان تحصیلات حوزوی، میزان تحصیلات دانشگاهی و سوابق علمی (تدریس و تحقیق). نتایج مربوط به این اطلاعات، در جداول زیر آمده است:

۱. سن: توزیع فراوانی آزمودنی‌ها بر اساس سن، در جدول (۱) آمده است.

جدول (۱): فراوانی و درصد آزمودنی‌ها بر حسب سن

سن	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
بی پاسخ	9	16/98	17
زیر 30 سال	1	۱/89	18/9
30 - 35	5	۴۳/۹	28/3
36 - 40	12	22/64	50/9
41 - 45	14	26/42	77/4
بالای 46 سال	12	22/64	100
کل	53	100	

همان گونه که جدول نشان می‌دهد، بالاترین گروه سنی در نمونه مورد مطالعه، ۴۱ تا ۴۵ سال می‌باشد که ۴/۲۶٪ کل را به خود اختصاص داده است. میانگین و انحراف معیار سن، به ترتیب برابر ۶۹/۳۶ و ۰۹/۵ می‌باشد.

۲. تحصیلات حوزوی: توزیع فراوانی آزمودنی‌ها از لحاظ میزان تحصیلات حوزوی، در جدول (۲) آمده است.

جدول (۲): فراوانی و درصد آزمودنی‌ها بر حسب میزان تحصیلات حوزوی

درصد تجمعی	درصد	فراوانی	تحصیلات حوزوی
3/8	3/77	2	بی پاسخ
9/4	5/66	3	سطح 2
30/2	20/75	11	سطح 3
100	69/81	37	سطح 4
	100	53	کل

همان گونه که جدول بالا نشان می‌دهد، بالاترین میزان تحصیلات حوزوی در نمونه مورد مطالعه، مربوط به سطح ۴ می‌باشد که ۸۱/۶۹٪ کل را به خود اختصاص داده است. میانگین و انحراف معیار تحصیلات حوزوی، به ترتیب برابر با ۸/۱۶ و ۷۴/۱ می‌باشد.

۳. تحصیلات دانشگاهی: توزیع فراوانی آزمودنی‌ها بر اساس میزان دانشگاهی، در جدول (۳) آمده است.

جدول (۳): فراوانی و درصد آزمودنی‌ها بر اساس میزان تحصیلات دانشگاهی

درصد تجمعی	درصد	فراوانی	تحصیلات دانشگاهی
3/8	3/77	2	بی پاسخ
7/5	3/77	2	کارشناسی
50/9	43/40	23	کارشناسی ارشد
100	49/06	26	دکتری
	100	53	کل

همان گونه که جدول (۳) نشان می‌دهد، بالاترین سطح میزان تحصیلات دانشگاهی در نمونه مورد مطالعه، مربوط به دوره دکتری است که ۴۹/۰۶٪ کل را به خود اختصاص داده است. میانگین و انحراف معیار تحصیلات دانشگاهی، به ترتیب برابر با ۹۶/۱۹ و ۱/۲ می‌باشد.

۴. سوابق علمی: توزیع فراوانی آزمودنی‌ها بر اساس سوابق علمی، در جدول (۴) آمده است.

جدول (۴): فراوانی و درصد آزمودنی‌ها بر حسب سوابق علمی (سابقه تدریس و تحقیق)

درصد تجمعی	درصد	فراوانی	سوابق علمی
5/7	66/5	3	بی‌پاسخ
26/4	75/20	11	1 - 5 سال
62/3	85/35	19	6 - 10 سال
84/9	64/22	12	11 - 15 سال
100	09/15	8	16 - 20 سال و بالاتر
	100	53	کل

همان‌گونه که جدول (۴) نشان می‌دهد بالاترین گروه از لحاظ سوابق علمی، در گروه نمونه افراد با سابقه ۶ تا ۱۰ سال می‌باشند، که ۸۵/۳۵٪ کل را به خود اختصاص داده‌اند. میانگین و انحراف معیار سوابق علمی، به ترتیب برابر با ۷/۹ و ۰۱/۵ می‌باشد.

۵. تجزیه و تحلیل متغیر پژوهشی: توزیع فراوانی آزمودنی‌ها بر اساس میزان نمره پرسش‌نامه سنجش عقل، در جداول (۵) تا (۷) آمده است.

جدول (۵): توزیع فراوانی نمرات آزمودنی‌ها به ترتیب نزولی

نمرات	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
851	1	1.9	1.9
846	1	1.9	3.8
836	1	1.9	5.7
829	1	1.9	7.5
822	1	1.9	9.4
820	1	1.9	11.3
816	1	1.9	13.2
814	1	1.9	15.1
813	1	1.9	17.0

18.9	1.9	1	812
20.8	1.9	1	810
22.6	1.9	1	803
24.5	1.9	1	801
26.4	1.9	1	796
30.2	3.8	2	794
34.0	3.8	2	792
35.8	1.9	1	784
39.6	3.8	2	781
41.5	1.9	1	780
45.3	3.8	2	776
49.1	3.8	2	772
50.9	1.9	1	770
52.8	1.9	1	763
54.7	1.9	1	754
56.6	1.9	1	752
60.4	3.8	2	749
62.3	1.9	1	742
64.2	1.9	1	732
66.0	1.9	1	727
67.9	1.9	1	726
69.8	1.9	1	725
73.6	3.8	2	719
75.5	1.9	1	718
77.4	1.9	1	714
79.2	1.9	1	709
81.1	1.9	1	708
83.0	1.9	1	689
84.9	1.9	1	688
86.8	1.9	1	685
88.7	1.9	1	681
90.6	1.9	1	679
92.5	1.9	1	675
94.3	1.9	1	673
96.2	1.9	1	672
98.1	1.9	1	619
100.0	1.9	1	582
	100.0	53	جمع

همان گونه که جدول نشان می‌دهد، بالاترین نمره ۸۵۱ و پایین‌ترین نمره ۵۸۲ می‌باشد.

جدول (۶): طبقه بندی نمره کل

میزان عقل	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
خیلی کم	۰	۰	۰
کم	۰	۰	۰
متوسط	۱	۹/۱	۱/۹
زیاد	۲۴	۳/۴۵	۲۷/۲
خیلی زیاد	۲۸	۸/۵۲	۱۰۰

دامنه تغییراتی نمره کل در مقیاس سنجش عقل، بین ۱۸۰ تا ۹۰۰ است. در این تحقیق، این دامنه به ۵ طبقه تقسیم شده است: ۱۸۰ تا ۳۲۴ با کد ۱ به معنای خیلی کم، ۳۲۵ تا ۴۶۸ با کد ۲ به معنای کم، ۴۶۹ تا ۶۱۲ با کد ۳ به معنای متوسط، ۶۱۳ تا ۷۵۶ با کد ۴ به معنای زیاد و ۷۵۶ تا ۹۰۰ با کد ۵ به معنای خیلی زیاد. همان گونه که از جدول (۶) نمایان است، ۹/۱٪ آزمودنی‌ها دارای میزان عقل متوسط، ۳/۴۵٪ زیاد و ۸/۵۲٪ دارای میزان عقل خیلی زیاد هستند و هیچ کدام در سطح کم یا خیلی کم نیستند. تحلیل ما این است که آزمودنی‌ها به علت سن نسبتاً بالا، تحصیلات عالی و آشنایی با مفاهیم و منابع اسلامی، از این آزمون نمره متوسط به بالا گرفته‌اند. احتمال ضعیف دیگر این است که آنها در انتخاب گزینه‌ها، صداقت لازم را نداشته‌اند و برای اینکه خود را خوب نشان دهند، گزینه‌های متوسط به بالا را انتخاب کرده‌اند.

جدول (۷): توصیف نمره کل بر حسب کوچکترین، بزرگترین، میانگین و انحراف استاندارد

حداقل	حداکثر	میانگین	انحراف استاندارد	واریانس	چولگی	کشیدگی
582.00	851.00	754.3774	58.54362	3427.355	-.651	.644

جدول (۷) نشان می‌دهد، بالاترین نمره ۸۵۱، پایین‌ترین نمره ۵۸۲، میانگین ۷۵۴ و انحراف استاندارد ۵۴/۵۸ می‌باشد.

ب. تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای بررسی و محاسبه میزان اعتبار و روایی مقیاس سنجش عقل، باید از تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها استفاده نمود. در این پژوهش با دو سؤال اساسی روبه‌رو هستیم:

۱. میزان اعتبار مقیاس سنجش عقل چقدر است؟

۲. میزان روایی مقیاس سنجش عقل چقدر است؟

سؤال اول: میزان اعتبار مقیاس سنجش عقل چقدر است؟

برای تجزیه و تحلیل سؤال اول و جواب به آن، یعنی محاسبه اعتبار آزمون، از روش آلفا کرنباخ و روش دونیمه‌کردن استفاده شده است، که نتایج آن در جدول‌های (۸) تا (۱۰) آمده است.

جدول (۸): نتیجه آزمون آلفا کرنباخ برای کل مقیاس

مقدار آلفا کرنباخ	تعداد آیتم
۰/۹۶۹	۱۸۰

همان‌گونه که در جدول (۸) مشاهده می‌شود، مقدار آلفا برابر با ۹۶/۰ است. با توجه به مقدار آلفا که بیشتر از ۷/۰ است، می‌توان گفت: مقیاس ما از اعتبار لازم برخوردار است؛ به عبارت دیگر، می‌توان گفت: آزمون، میزان عقل شخص را می‌سنجد و مقیاس اعتبار دارد.

جدول (۹): نتایج روش دونیمه‌کردن برای محاسبه اعتبار مقیاس

نیمه‌ها	مقدار آلفا	تعداد آیتم
نیمه ۱	۹۳۹/۰	۹۰
نیمه ۲	۹۴۶/۰	۹۰
مقدار آلفا اسپیرمن براون	۰/۹۳۱	۱۸۰

همان‌گونه که جدول (۹) نشان می‌دهد، مقدار آلفا در نیمه اول برابر با ۹۳/۰ و

در نیمه دوم برابر با ۹۴/۰ است، که گویای اعتبار مقیاس است. همان گونه که مشاهده می‌شود، مقیاس ساخته شده دارای اعتبار کافی بین ۹۳/۰ و ۹۴/۰ می‌باشد. با توجه به اینکه این مقیاس به روش استنباط محقق به ۷ مؤلفه (۷ زیر مقیاس) تقسیم‌بندی شده است، اعتبار آزمون برای ۷ مؤلفه نیز محاسبه شده و نتایج آن در جدول (۱۰) آمده است.

جدول (۱۰): نتایج آزمون آلفاکرنباخ برای اعتبار هفت مؤلفه آزمون

شماره مؤلفه	عنوان مؤلفه‌ها	تعداد ماده	مقدار آلفاکرنباخ
۱	ارتباط شخص با خدا	۱۸	۷۸۴/۰
۲	ارتباط شخص با خود (اخلاق فردی)	۶۷	۹۳۱/۰
۳	ارتباط شخص با دیگران (اخلاق اجتماعی)	۶۱	۹۲۴/۰
۴	ارتباط شخص با دانش و حکمت	۱۱	۵۳۶/۰
۵	ارتباط شخص با دین و مذهب	۱۰	۶۶۱/۰
۶	ارتباط شخص با حق و باطل	۵	۷۶۴/۰
۷	ارتباط شخص با دنیا و آخرت	۸	۷۹۶/۰

اگر مقدار آلفا در هر مؤلفه کمتر از ۷/۰ باشد، آن مؤلفه از اعتبار لازم برخوردار نیست و اگر بیشتر از ۷/۰ باشد، از اعتبار لازم برخوردار است. با توجه به این نکته و با مشاهده جدول (۱۰) به این نتیجه می‌رسیم که مؤلفه‌های ۱، ۲، ۳، ۶ و ۷ دارای اعتبار لازم هستند.

در مؤلفه ۵ (ارتباط فرد با دین و مذهب)، چون مقدار آلفا برابر با ۶۶/۰ است، این مؤلفه از اعتبار ضعیف و پایینی برخوردار است. با حذف ماده ۱۵۶ (اهل تهجد و شب‌زنده‌داری هستم)، مقدار آلفا در این مؤلفه با گرد کردن به ۷/۰ می‌رسد، که در این صورت از اعتبار لازم برخوردار می‌شود.

در مؤلفه ۴ (ارتباط فرد با دانش و حکمت)، چون مقدار آلفا برابر با ۵۳/۰ است، بنابراین در مرحله اول از اعتبار لازم برخوردار نیست. این امر نشان

می‌دهد آزمودنی‌های ما برداشت‌های یکسانی از ماده‌های این مؤلفه ندارند. اگر بخواهیم این مؤلفه نیز دارای اعتبار لازم باشد، باید اصل سؤالات (ماده‌ها) را تغییر دهیم؛ از این‌رو، پیشنهاد می‌شود در تحقیقات بعدی، ماده‌های این طیف تغییر کند.

سؤال دوم: میزان روایی مقیاس سنجش عقل چقدر است؟

برای محاسبه روایی آزمون، از روش روایی محتوایی استفاده شده است، به این معنا که مقیاس ۱۸۰ ماده‌ای با ۵ گزینه کاملاً مربوط، نسبتاً مربوط، متوسط، نسبتاً نامربوط و کاملاً نامربوط در اختیار ۱۶ نفر از کارشناسان و صاحب‌نظران متون و مباحث اسلامی قرار گرفت و از آنها تقاضا شد میزان ارتباط هر ماده با سنجش عقل را با انتخاب یکی از گزینه‌های پنج‌گانه تعیین کنند. نتایج ارزیابی و داوری این کارشناسان، به ترتیب به کمک آزمون f و آزمون χ^2 ، در جدول‌های (۱۱) و (۱۲) منعکس شده است.

جدول (۱۱): مقایسه نمره داوران در ارتباط با مقیاس بر اساس آزمون f

سطح معناداری	f مقدار	میانگین	تعداد	
		827.5000	2	1.00
		885.0000	1	2.00
		871.0000	1	3.00
		864.0000	1	4.00
		851.0000	1	5.00
		849.0000	1	6.00
		846.0000	1	7.00
		840.0000	1	8.00
		835.0000	1	9.00
		820.0000	1	10.00
		803.0000	1	11.00
		770.0000	1	12.00
		738.0000	1	14.00
		702.0000	1	15.00
		699.0000	1	16.00
		814.2500	16	جمع کل

همان گونه که جدول (۱۱) نشان می‌دهد، سطح معناداری بر اساس آزمون f برابر با ۸۹/۰ است، که بیان‌گر این است بین نمرهٔ داوران در ارتباط با مقیاس، اختلافی وجود ندارد و تمامی ۱۶ نفر، نمرهٔ یکسانی به مقیاس داده‌اند؛ به عبارتی دیگر، مقیاس از نگاه ۱۶ نفر داور، از روایی لازم برخوردار است.

جدول (۱۲): نتایج آزمون ۲٪ برای بررسی همخوانی بین ۱۶ کارشناس در پاسخ به سؤالات آزمون

مقدار کای اسکوئر	درجهٔ آزادی	سطح معناداری
16.000	15	.382

همان گونه که جدول (۱۲) نشان می‌دهد، سطح معناداری ۳۸/۰ است، که چون بیشتر از ۰۵/۰ می‌باشد، بیان‌گر عدم ارتباط بین دو متغیر (پاسخ‌ها و پاسخ‌گویان) است و معنایش این است: از نگاه داوران، مقیاس از روایی لازم برخوردار است و تمام داوران ما، مقیاس را یکسان ارزیابی نموده‌اند.

نتایج فرعی: محاسبهٔ همبستگی هر ماده با کل تست

در آخرین مرحله از تحلیل داده‌ها، میزان همبستگی هر ماده با کل تست، مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفت. جدول مربوط به این بررسی، که به علت گسترده‌بودن از نمایش آن خودداری می‌شود، نشان می‌دهد تعداد ۲۶ ماده از ۱۸۰ مادهٔ مقیاس، یا فاقد همبستگی هستند و یا از همبستگی ضعیفی برخوردارند؛ از این‌رو، برای استفاده از این مقیاس در تحقیقات آینده، پیشنهاد حذف آنها از مقیاس ۱۸۰ ماده‌ای داده می‌شود. این مواد به ترتیب عبارت‌اند از:

۱، ۲، ۵، ۷، ۱۰، ۱۳، ۲۷، ۳۳، ۴۸، ۵۱، ۵۴، ۶۵، ۷۱، ۹۷، ۱۰۲، ۱۱۱، ۱۱۶، ۱۲۱، ۱۳۳، ۱۴۵، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۶۴، ۱۷۱، ۱۷۳، و ۱۷۴.

نتیجه‌گیری

مقیاس سنجش عقل، یک مقیاس اسلامی جدید و بومی است که برای اندازه‌گیری و سنجش میزان عقل اشخاص توان و کاربرد لازم را دارد و از ارزش

علمی مطلوبی برخوردار می‌باشد. این مقیاس که با نگاه کاملاً اسلامی و با جهت‌گیری مذهبی و بر پایه‌های علمی و روان‌سنجی ساخته و ارائه گردیده است، می‌تواند در پژوهش‌های علمی اسلامی و سایر پژوهش‌های انسانی - اجتماعی، مورد استفاده قرار گیرد. همان‌گونه که برای هر پژوهشی کاربردهای علمی، تربیتی، آموزشی و یا حتی غیرآموزشی وجود دارد، برای پژوهش حاضر نیز می‌توان به کاربردهای زیر اشاره کرد:

- مورد اول، جنبه دانش‌افزایی پژوهش می‌باشد.

- این تحقیق می‌تواند به عنوان یک منبع، مبنا و پایه نظری تحقیقات مشابه بعدی، که در مورد عقل انجام می‌گیرد، مورد استفاده قرار گرفته و راه را برای تحقیقات آینده، صاف و هموار نماید.

- به کمک این تحقیق و نتایج آن می‌توان عقل را آسیب‌شناسی نموده در سالم سازی، رشد و تقویت عقل اشخاص به آنها کمک کرد.

- با استفاده از مقیاس ساخته شده می‌توان میزان عقل اشخاص را تعیین نمود.

- به کمک این مقیاس می‌توان عقل اشخاص را از دیدگاه تفاوت‌های فردی، نژادی،

فرهنگی، سنی، جنسیتی، تحصیلاتی و مانند اینها، مورد مطالعه و مقایسه قرار داد.

- در محاکم حقوقی و قضایی، در مسائل فقهی و معرفتی، در سازمان‌ها و

نهادهای دولتی، در بحث مشاغل، تولید و صنعت، در بحث‌ها و موضوعات

شناختی و روان‌شناختی و سایر امور و حوزه‌ها می‌توان از این مقیاس استفاده کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. غلامعلی افروز و حیدرعلی هومن، روش تهیه آزمون هوش، ص ۹.

۲. عباس هومن، راهنمای عملی پژوهش‌های تربیتی، ص ۲۷۲.

۳. حیدر علی هومن، پایه‌های پژوهش در علوم رفتاری، ص ۹۴.

منابع

- آلن، جی. مری و بن، ام. وندی، *مقدمه‌ای بر نظریه‌های اندازه‌گیری (روان‌سنجی)*، ترجمه علی دلاور، تهران، سمت، ۱۳۷۴.
- آمدی تمیمی، عبدالواحد، *غررالحکم و دررالکلم*، بیروت، موسسه اعلمی مطبوعات، ۱۴۰۷ق.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید، *شرح نهج البلاغه*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸.
- ابن شعبه حرانی، حسن، *تحف العقول (با شرح و ترجمه فارسی)*، تهران، اسلامیه، ۱۳۸۴.
- ابن منظور، محمد، *لسان العرب*، بیروت، مؤسسه احیاء تراث عربی، ۱۴۱۶ق.
- اسلامی، محسن، *رابطه عقل و قلب در قرآن*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد الهیات و معارف، قم، مؤسسه امام خمینی، ۱۳۷۸.
- افروز، غلامعلی و حیدرعلی هومن، *روش تهیه آزمون هوش*، تهران، دانشگاه تهران، چ دوم، ۱۳۸۰.
- الصالح، صبحی، *نهج البلاغه*، بیروت، [بی ناشر]، ۱۳۸۷.
- امین‌زاده، محمدرضا، *عقل در نظام دین*، قم، انصاری، ۱۳۸۳.
- ایمانی، محسن، *تربیت عقلانی*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۸.
- بیانی، احمد، *روش‌های تحقیق و سنجش در علوم تربیتی و روان‌شناسی*، تهران، رهیافت، ۱۳۷۸.
- بی‌ریا، ناصر و همکاران، *روان‌شناسی رشد با تکرش به منابع اسلامی*، تهران، سمت، ۱۳۷۵.
- پاشا شریفی، حسن و نجفی زند، جعفر، *روش‌های آماری در علوم رفتاری*، تهران، سخن، چ هشتم، ۱۳۷۶.
- پاشا شریفی، حسن، *اصول روان‌سنجی و روان‌آزمایی*، تهران، رشد، چ سوم، ۱۳۷۴.
- ثندایک، ال. رابرت، *روان‌سنجی کاربردی*، ترجمه حیدرعلی هومن، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۵.
- جعفری، اباذر، *مفهوم عقل در کتاب العقل و الجهل اصول کافی با تاکید بر شرح ملاصدرای*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد الهیات و معارف، قم، مؤسسه امام خمینی، ۱۳۷۹-۸۰.
- جواد آملی، عبدالله، *منزلت عقل در هندسه معرفت دینی*، قم، اسراء، ۱۳۸۶.
- چورمقی، محسن، *کارکردهای عقل نظری و عقل عملی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد فلسفه، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۳.
- حسن‌زاده، رمضان و مداح، محمدتقی، *روش‌های آماری در علوم رفتاری*، تهران، نشر ویرایش، چ دوم، ۱۳۸۶.
- حسن‌زاده، رمضان، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری (راهنمای عملی تحقیق)*، تهران، ساوالان، چ دوم، پاییز ۱۳۸۲.

- حسینی، سیدحسین، *رسالت عقل از دیدگاه قرآن*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات و معارف اسلامی، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۹.
- حسینیان، محمدجعفر، *روش پژوهش*، قم، فجر ولایت، ۱۳۸۲.
- دلاور، علی، *احتمالات و آمار کاربردی در روان‌شناسی و علوم تربیتی*، تهران، رشد، چ یازدهم، ۱۳۸۴.
- دهخدا، علی‌اکبر، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران، دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ۱۳۳۷.
- رحیمی اردستانی، مصطفی، *ترجمه المنجد*، تهران، صبا، ۱۳۷۷.
- رشیدپور، مجید، *رشد عقلی*، تهران، انجمن اولیا و مربیان، چ سوم، ۱۳۷۸.
- سالاری‌فر، محمدرضا و همکاران، «مبانی نظری مقیاس‌های دینی» در: *گزیده مقالات همایش مبانی نظری و روان‌سنجی مقیاس‌های دینی*، قم و تهران، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۴.
- سرمد، زهره، بازرگان، عباس و حجازی، الهه، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران، آگاه، چ دوازدهم، ۱۳۸۵.
- سیدعباس‌زاده، میرمحمد، *روش‌های علمی تحقیق در علوم انسانی*، ارومیه، دانشگاه ارومیه، ۱۳۸۰.
- شیخ الاسلامی، سیدحسین، *گفتار امیرالمومنین (ترجمه غررالحکم)*، قم، انصاریان، چ چهارم، ۱۳۷۸.
- طباطبایی، محمدحسین، *تفسیر المیزان*، بیروت، مؤسسه اعلمی مطبوعات، ۱۴۱۷ق.
- عزیزی، عباس، *نهج البلاغه موضوعی*، تهران، صلاة، ۱۳۸۰.
- عیسوی، عبدالرحمن، *آشنایی با مقدمات روش تحقیق در روان‌شناسی*، ترجمه و تحقیق نجیب‌الله نوری، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۵.
- غفاری ساروی، حسین، *عقل در آینه نقل*، ساری، شوق، ۱۳۸۳.
- قمی، شیخ عباس، *سفینه البحار*، قم، اسوه، چ دوم، ۱۴۱۶ق.
- کاپلان، ام. روبرت و ساکوزو، پ. دنیس، *روان‌آزمایی*، ترجمه علی دلاور و همکاران، تهران، ارسباران، ۱۳۸۶.
- کرلینجر، ان. فرد، *مبانی پژوهش در علوم رفتاری*، ترجمه حسن پاشاشریفی و جعفر نجفی زند، تهران، آوای نور، ۱۳۷۴.
- کلینی، محمدبن یعقوب، *اصول کافی*، با ترجمه و شرح محمدباقر کمره‌ای، تهران، اسوه، ۱۳۷۲.
- کورتز، نورمن، *مقدمه‌ای بر آمار در علوم اجتماعی*، ترجمه حبیب‌الله تیموری، تهران، نی، چ چهارم، ۱۳۸۴.
- گراث، گری و ماراتات، *راهنمای سنجش روانی*، ترجمه حسن پاشاشریفی و محمدرضا نیکخو، تهران، رشد، چ دوم، ۱۳۷۵.

- گرین، جودیت و الیویا، دی. مانوئلا، کاربرد *آزمون‌های آماری در پژوهش‌های علوم رفتاری*، ترجمه علی دلاور و مهرداد پرتان، تهران، ارسباران، ۱۳۸۰.
- گرینون، ژیل و ویو، سوزان، *آمار کاربردی*، ترجمه حمزه گنجی و مهدی گنجی، تهران، ساوالان، چ دوم، ۱۳۸۴.
- گنجی، حمزه و ثابت، مهرداد، *روان‌سنجی (مبانی نظری آزمون‌های روانی)*، تهران، ساوالان، ۱۳۷۹.
- گنجی، حمزه، *آزمون‌های روانی مبانی نظری و عملی*، تهران، ساوالان، چ نهم، ۱۳۸۳.
- مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، بیروت، مؤسسه وفاء، چ دوم، ۱۴۰۳ق.
- محمدعلی‌زاده، محمدرضا، *نقش عقل در اجتهاد*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد الهیات و معارف، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی ع، ۱۳۷۸.
- محمدی ری شهری، محمد، *خردگرایی در قرآن و حدیث*، ترجمه مهدی مهریزی، قم، دارالحدیث، ۱۳۷۸.
- محمدی ری شهری، محمد، *علم و حکمت در قرآن و حدیث*، ترجمه عبدالهادی مسعودی، قم، دارالحدیث، ۱۳۷۹.
- محمدی ری شهری، محمد، *منتخب میزان الحکمه*، قم، دارالحدیث، چ سوم، ۱۳۸۱.
- محمدی ری شهری، محمد، *میزان الحکمه با ترجمه فارسی*، ترجمه حمیدرضا شفیعی، قم، دارالحدیث، چ هشتم، ویرایش دوم، ۱۳۸۶.
- محمدی ری شهری، محمد، *میزان الحکمه*، قم، دارالحدیث، ۱۳۷۵.
- مطهری، مرتضی، *تعلیم و تربیت در اسلام*، تهران، صدرا، چ بیست و ششم، ۱۳۷۴.
- مهدی‌زاده، حسین، *آئین عقل‌ورزی*، قم، مؤسسه امام خمینی ع، ۱۳۸۳.
- مهدی‌زاده، حسین، *بررسی جایگاه عقل در تربیت از دیدگاه امام موسی کاظم ع در روایت هشام بن حکم*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم تربیتی، قم، مؤسسه امام خمینی ع، ۱۳۷۷.
- موحد، فریناز، *بررسی تطبیقی عقل و هوش در قلمرو روان‌شناسی و تعلیم و تربیت*، کارشناسی ارشد روانشناسی تربیتی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران، ۷۵-۱۳۷۴.
- موسوی همدانی، سیدمحمدباقر، *ترجمه تفسیر میزان*، قم، اسلامی (جامعه مدرسین)، ۱۳۶۴.
- نکونام، جعفر، *روش تحقیق کتابخانه‌ای با تاکید بر علوم اسلامی*، قم، دانشگاه قم، چ دوم، ۱۳۸۲.
- نیکزاد، عباس، *عقل و دین از دیدگاه ملاصدرا*، تهران و قم، امیرکبیر و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۶.
- هومن، حیدرعلی، *استنباط آماری در پژوهش رفتاری*، تهران، سمت، چ سوم، ۱۳۸۵.
- هومن، حیدرعلی، *پایه‌های پژوهش در علوم رفتاری (شناخت روش علمی)*، تهران، سلسله، ۱۳۶۶.

- هومن، حیدرعلی، *تحلیل داده‌های چند متغیری در پژوهش رفتاری*، تهران، پارسا، ۱۳۸۰.
- هومن، عباس، *راهنمای عملی پژوهش‌های تربیتی*، تهران، مؤسسه فرهنگی منادی تربیت، ۱۳۸۲.
- Barnet, Ronald and Maxwell, Nicholas, *Wisdom in the University*, London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2008.
- Brace, Nicola, Kemp, Richard and Snelgar, Rosemary, *SPSS for Psychologists*, China: Palgrave MacMillan, 2006.
- Clements, E. Ronald, *Wisdom in Theology*, Michigan: The Paternoster Press, 1992.
- Cohen, Louiss, Manion Lawrence and Morrison, Keitk, *Research Methods in Education*, London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 6th Edition, 2008.
- Colman, M. Andrew, *A Dictionary of Psychology*, UK and USA: Oxford University Press, 2003.
- Corsini, J. Raymond, *The Dictionary of Psychology*, UK and USA: Taylor & Francis Group, 1999.
- Flanagan, Owen, *The Science of the Mind*, London: The MIT Press, 1991.
- Gardner, Howard, *The mind's New Science A History of the Cognitive Revolution*, New York: Basic Books, INC. Publishers, 1985.
- Haugeland, John, *Mind Design*, USA: Bradford Books Publishers Inc, 1981.
- Hornby, Albert and et al, *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, London: Oxford University Press, 7th edition, 2005.
- Jacobson, W. John, Mulick, A. James and Rojahn, Johannes, *Handbook of Intellectual and Developmental Disabilities*, USA: Springer, 2007.
- Kekes, John, *Moral Wisdom and Good Lives*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1995.
- Lucas, Caro, *Intelligence and Cognitive Systems*, Iran: Institute for Studies in Theoretical Physics and Mathematics(IPM), 1996.
- Mesbah, Ali, Human Gognifive Development in the TransCendental Philosophy of Sadr al-Din Shirazi and the Genetic Epistemology of Jean Piaget, M.A, *Institute of Islamic Studies*, McGill, Montereal, 1994.
- Murray, A.H. James,Bradly, Henrey, Craigie,W.A and Onions, C.T, *The Oxford English Dictionary A New English Dictionary on Historical Principles*, London: Clarendon Press Oxford(Oxford University Press), volume 1-13, 1961.
- Reber, Arthurs and Reber, Emily, *The Penguin Dictionary of Psychology*, London: Penguin Books, Third Edition, 2001.
- Reber,S. Arthur and Reber,S. Emily, *The Penguin Dictionary of Psychology*, London and New York: Penguin Books,third edition, 2001.
- Reber,S. Arthur, *Dictionary of Psychology*, Tehran: Roshd Press, 1368.
- Strenberg, Robert, *Wisdom its Nature, Origins, and Development*, New York: Combridge University Press, 1992.